

Dr. sc. **Edin HADŽIMUSTAFIĆ**, vanredni profesor
Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Tuzli, Odsjek za geografiju
edin.hadzimustafic@untz.ba

STANJE OČUVANOSTI STEĆAKA NA PODRUČJU TUZLANSKOG KANTONA

Apstrakt: Predmet istraživanja u ovom radu je stepen očuvanosti stećaka na području Tuzlanskog kantona. Tuzlanski kanton se nalazi na sjeveroistoku Bosne i Hercegovine. Sa svojih 13 općina, prostire se na površini od 2.649 km². Cilj rada je utvrditi koliko su stećci zadržali svoj prvobitni oblik, odnosno koliko ih je i u kojoj mjeri oštećeno. S obzirom na starost stećaka, izloženosti djelovanju erozije, eventualnih fizičkih oštećenja, može se pretpostaviti da većina nije dobro očuvana. Analizirano je 1.388 stećaka, na 177 nekropola, razvrstanih u osnovne oblike: ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak s postoljem i stub. Svaki od oblika je podijeljen u tri kategorije: loše, dobro i vrlo dobro očuvan stećak. Terenskim istraživanjem prikupljeni su podaci o očuvanosti stećaka, statistički su analizirani, a geovizualizacija distribucije očuvanosti nekropola je urađena u geografskim informacionim sistemima. Rezultati do kojih se došlo u ovom radu, pokazat će egzaktno koliko su stećci na području Tuzlanskog kantona očuvani, a također će i unaprijediti dosadašnja saznanja o stećcima.

Ključne riječi: očuvanost stećaka, Tuzlanski kanton, baza podataka, geografski informacioni sistemi.

THE STATE OF PRESERVATION OF STECAK TOMBSTONES IN THE AREA OF TUZLA CANTON

Abstract: The subject of this research is the level of preservation of stecak tombstones in the area of Tuzla Canton. Tuzla Canton is located in the northeastern part of Bosnia and Herzegovina. With its 13 municipalities, it covers

an area of 2,649 km². The aim of the paper is to determine to what extent stecak tombstones have retained their original form, as well as the degree and type of damage they have sustained. Considering their age, exposure to erosion, and possible physical damage, it can be assumed that the majority are not well preserved. A total of 1,388 stecak tombstones from 177 necropolises were analyzed, classified into basic forms: slab, chest, chest with pedestal, gabled tombstone, gabled tombstone with pedestal, and pillar. Each form was further divided into three categories: poorly preserved, well preserved, and very well preserved stecak. Field research provided data on the preservation of stecak tombstones, which were statistically analyzed, while the geovisualization of the distribution of necropolis preservation was carried out using geographic information systems. The results obtained in this paper will show precisely the level of preservation of stecak tombstones in Tuzla Canton, and will also contribute to improving existing knowledge about stecak tombstones.

Keywords: *preservation of stecak tombstones; Tuzla Canton; database; geographic information systems.*

UVOD

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza očuvanosti stećaka na području Tuzlanskog kantona, koji se nalazi u sjeveroistočnoj Bosni. Step en očuvanosti stećaka odnosi se na zatečeno stanje u kojem se stećak nalazi, odnosno na step en oštećenja stećaka. Starost stećaka, materijal od kojeg su građeni, višestoljetna izloženost djelovanju atmosferilija, nadmorske visine nekropola, ekspozicije padina na kojima leže, kao i vegetacioni pokrivač, najviše su uticali na step en erozije stijenske mase od koje su građeni. Ovome se može dodati još i uticaj čovjeka u smislu eventualnog premještanja sa prvobitne lokacije, prevrtanja, prelamanja, razbijanja, uziđivanja i sl. Oštećenja stećaka prirodnim putem, kao i oštećenja stećak na „neprirodan“ način (djelovanjem čovjeka), uključena su u ovu analizu.

Slika 1. *Loše očuvan stećak (općina Čelić, nekropola Lukavičko groblje)*

Obradeni su svi stećci koji su pronađeni bez obzira na stanje u kojem su zatečeni: pomaknuti na istoj nekropoli, premješteni sa prvobitne nekropole, utonuli u zemlju, prevrnuti, uzidani i sl. Očuvanost stećaka je podijeljena u tri kategorije: loše, dobro i vrlo dobro očuvan stećak. Primjeri ovih kategorija su prikazani fotografijama (Slika 1, 2 i 3). Apsolutno očuvanih stećaka nema s obzirom na njihovu starost.

Slika 2. *Dobro očuvani stećci (općina Živinice, nekropola Glavica Djedino)*

Širom Bosne i Hercegovine rasprostranjeni su jedinstveni nadgrobni spomenici, posebni po svojim raznovrsnim i neobičnim oblicima, ukrasima,

natpisima.¹ Nadgrobnici na nekropolama u Bosni imaju specifično ime – „stećak“, nastale od riječi stojati. Oni „stoje“ skoro hiljadu godinu, svjedočeći burnu i mističnu bosansku prošlost.²

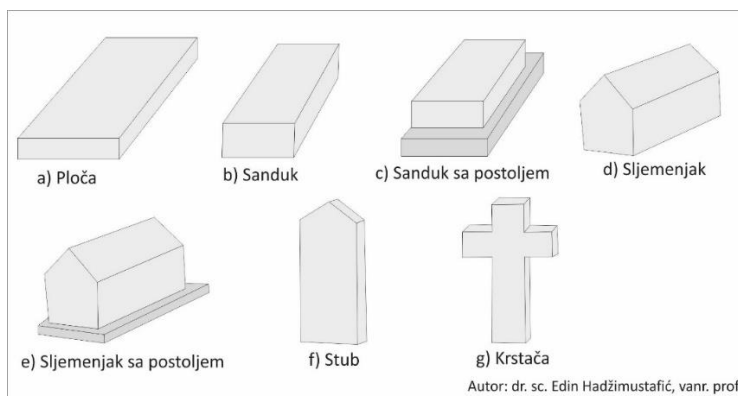
Slika 3. Vrlo dobro očuvan stećak (općina Kalesija, nekropola Mramorje u Bulatovcima)

Općenito i dosta uprošćeno se može reći da su stećci kameni nadgrobni spomenici koji su karakteristični za područje stare Bosanske države.³ Stećci su klesani u periodu od 13. do 16. stoljeća. Očuvanost stećaka je analizirana po njihovim osnovnim oblicima. Stećci se po oblicima dijele na: ležeće i stojeće. Ležeći se dalje dijele na tipove: ploča, sanduk, sanduk sa postoljem, sljemenjak i sljemenjak sa postoljem. U stojeće oblike spadaju: stub, krstača i amorfni oblici (Slika 4.).

¹ Hadžimustafić, E. (2024): *Diferencijacija stećaka po oblicima na području Tuzlanskog kantona*. Baština sjeveroistočne Bosne, broj 16, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 187-212.

² Hadžimustafić, E., Mešanović, D., Jašarević, H. (2023): Distribution of Medieval Necropolises and Tombstones in the Bosnia River Basin. In: Ademović, N., Kevrić, J., Akšamija, Z. (eds) *Advanced Technologies, Systems, and Applications VIII. IAT 2023. Lecture Notes in Networks and Systems*, vol 644. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-43056-5_14

³ Bešlagić, Š. (1982): Stećci – kultura i umjetnost. IRO „Veselin Masleša“, OO Izdavačka djelatnost Sarajevo, 67.

Slika 4. Osnovna podjela stećaka po oblicima

Cilj rada je utvrditi koliko su stećci očuvani, odnosno u kojoj mjeri su oštećeni. Analizirano je 1.388 stećaka kojima se mogao utvrditi oblik, i 129 amorfni stećci, ukupno 1.517 pojedinačnih primjeraka.⁴ Na prostoru Tuzlanskog kantona Šefik Bešlić evidentirao je 122 nekropole sa 1.172 stećka. Nekropole su raspoređene u 70 naselja na teritoriji 11 općina Tuzlanskog kantona.⁵ Danas se pouzdano zna da su stećci distribuirani u svim općinama Tuzlanskog kantona. Stećci su pronađeni u svih 13 općina Tuzlanskog kantona na 177 nekropola.

Podaci o stećcima su prikupljeni na terenu, obrađeni i analizirani u bazama podataka i geografskim informacionim sistemima. Urađena je i njihova geoprostorna analiza i geovizualizacija po općinama/gradovima, naseljima i nekropolama (lokalitetima).

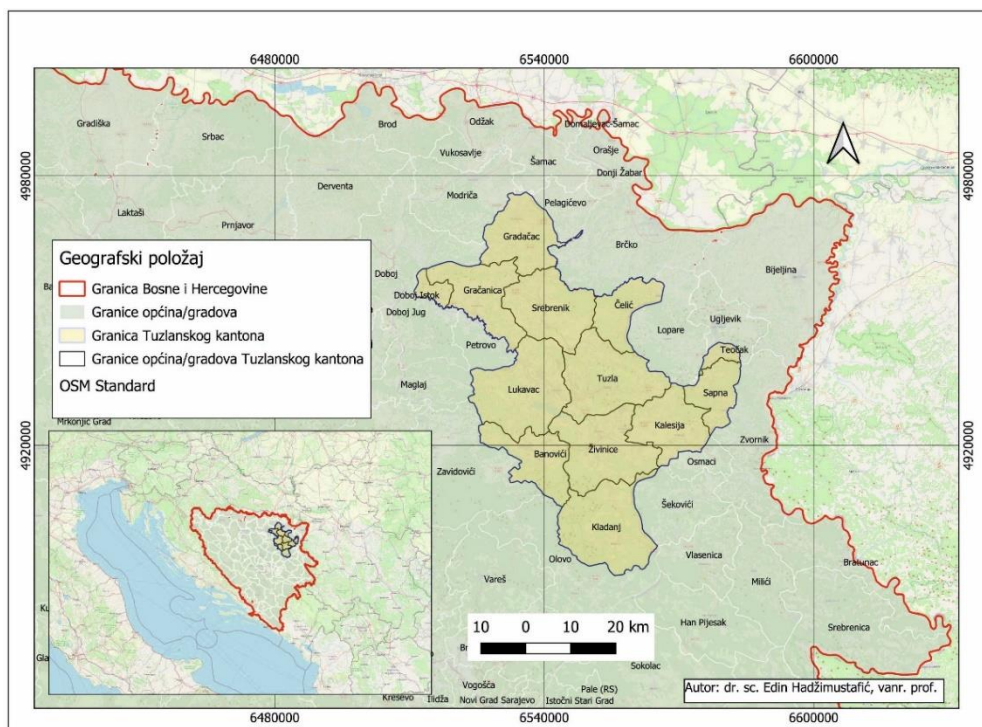
Materijal i metode

Analiza očuvanosti nekropola stećaka je sprovedena na području 13 općina i gradova koje čine Tuzlanski kanton (Slika 5.). Prostire se na površini od 2.649 km². Prema popisu stanovništva iz 2013. godine, kanton je imao 445.028 stanovnika.⁶

⁴ Hadžimustafić, E. (2015): *Analiza horizontalne i vertikalne disperzije nekropola stećaka na prostoru Tuzlanskog kantona*. Doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Tuzli.

⁵ Bešlić, Š. (1971): Stećci, kataloško-topografski pregled. "Veselin Masleša", Sarajevo, 43.

⁶ Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Sarajevo 2019.

Slika 5. Geografski položaj Tuzlanskog kantona

Tuzlanski kanton leži unutar geografskih koordinata sjeverne zemljine hemisfere. Najsjevernija tačka ($\varphi = 44^\circ 55' \text{ N}$, $\lambda = 18^\circ 26' \text{ E}$) je u naselju Ledenice Gornje na području Gradačca, dok najjužnija tačka ($\varphi = 44^\circ 09' \text{ N}$, $\lambda = 18^\circ 41' \text{ E}$) leži u naselju Mala Kula u općini Kladanj. Najistočnija tačka se nalazi u naselju Tursunovo Brdo, općina Teočak ($\varphi = 44^\circ 36' \text{ N}$, $\lambda = 19^\circ 02' \text{ E}$), dok se najzapadnija tačka nalazi u općini Doboj Istok u naselju Stanić Rijeka ($\varphi = 44^\circ 44' \text{ E}$, $\lambda = 18^\circ 08' \text{ E}$).⁷

Kanton se najvećim dijelom nalazi na sjeveroistočnom prigrorju Dinarskog planinskog sistema, u prostoru između riječnih dolina Bosne, Drine, Save i Krivaje.⁸ Najniže nadmorske visine, nešto više od 100 m su na sjeveru kantona,

⁷ Hadžimustafić, E. i Smajić, S. (2016): *Geografska orijentacija stećaka na području Tuzlanskog kantona*. Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 17. – 19. 11. 2016. godine. 230-240.

⁸ Hatunić, D., Hadžimustafić, E., Suljić, A., Kovačević, M. (2013): *Fizičko-geografske karakteristike Tuzlanskog kantona - prilog proučavanju zavičajne geografije*. Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Svezak Geografija, Godina VIII-IX, Broj 8-9., Tuzla, 2013., str. 61-78.

povećavajući se prema južnim dijelovima. Najviši vrh 1.328 m je ujedno i najviši vrh planine Konjuh. Ove prostore karakteriše umjereno-kontinentalna klima. Prosječna godišnja temperatura je oko 10,1 °C, dok prosječna godišnja količina padavina iznosi oko 908,6 l/m².

Prije izlaska na teren, analizirana je relevantna literatura o stećcima.^{9,10} Također su topografske karte prostora Tuzlanskog kantona različitih razmjera, pomogle u upoznavanju topografije, razmještaja naselja, hidroloških objekata, putnih komunikacija i sl. Korišteni su i kompjuterski programi Google Earth¹¹ i Open Street Map.¹²

Na terenu su locirane nekropole koje su već bile zabilježene u literaturi, a pronalazile su se ujedno i nove. Podaci o nekropolama su prikupljeni na terenu u unaprijed pripremljenom formularu nazvanom „*Evidencioni list o nekropolama stećaka na prostoru Tuzlanskog kantona*“. Sastojao se od dijela vezanog za nekropole (općina, naselje, naziv lokaliteta, geografske koordinate, dimenzije nekropole, ekspozicija, geomorfološki položaj) i dijela vezanog za pojedinačne stećke (geografske koordinate stećka, orijentacija, dimenzije, oblik, očuvanost, utonulost).

Prikupljeni podaci su pretvoreni u digitalni format u programu Microsoft Acces, što je omogućilo dalju statističku obradu podataka, analizu i prezentaciju rezultata. Formirana baza podataka je integrisana u geografske informacione sisteme, gdje su podaci kartirani i urađena je precizna geovizualizacija.

Rezultati i diskusija

U ovom radu je ukupno analizirano stanje očuvanosti 1.517 stećaka, od kojih je za 1.388 utvrđen oblik a 129 je amorfnih stećaka. Stećci su pronađeni na 177 nekropola. Očuvanost stećaka je podijeljena u tri kategorije ili stanja u

⁹ Bešlagić, Š. (1971): *Stećci, kataloško-topografski pregled*. "Veselin Masleša", Sarajevo

¹⁰ Grupa autora, (1988): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo. (Banovići, Živinice, Zvornik, Ugljevik, Lopare, - regija 6, Kalesija, Tuzla, Lukavac, Srebrenik - regija 7, Doboј - regija 4, Gradačac - regija 5).

¹¹ Google Earth <https://earth.google.com/web/@44.54392963,18.51057834,206.32185257a,44589.63081091d,35y,1.66725738h,0t,0r/data=CgRCAggBMikKJwolCiExNE1SQ0t4SmFZTC1jMnhSNG81ck5ZUHE4Vlk4UThXajEgAToDCgEwQgIIAEoICMHp-4sBEAE>

¹² Open Street Map - <https://www.openstreetmap.org/#map=11/44.4823/18.4447>

kojima je stećak zatečen. To su: loše ili slabo očuvani stećci koji su najviše erodirani ili oštećeni. Njih je najviše zabilježeno. Slijedi prijelazna kategorija dobro očuvani stećci, koji su na drugom mjestu po brojnosti i na kraju, vrlo dobro očuvani stećci koji su najmanje oštećeni i kojih ima najmanje. Potpuno očuvanih stećaka nema niti može biti zbog same starosti, svakodnevnog i višestoljetne izloženosti djelovanju atmosferilija.

Rezultati analize očuvanosti stećaka su navedeni u nastavku, uvažavajući ovu kategorizaciju. U svakoj od ovih kategorija će se prikazati očuvanost po oblicima: ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak s postoljem i stub. Također će biti prezentovani rezultati geoprostorne analize, po općinama/gradovima, naseljima i nekropolama (lokalitetima). Pored tekstualnog, geovizuelizacija distribucije nekropola prikazana je sa tri geografske karte, na kojima je parcijalno prikazan Tuzlanski kanton (Slika 6., 7. i 8.).

Na kraju poglavlja, prezentovani su rezultati analize stećaka oštećenih na „neprirodan“ način, poput: pomjeren, oboren, prelomljen, pola stećka, zatrpan, uzidan.

Loše očuvani stećci

Loše (slabo) očuvani stećci evidentirani su u svih 13 općina Tuzlanskog kantona (Banovići, Čelić, Doboj Istok, Gračanica, Gradačac, Kalesija, Kladanj, Lukavac, Sapna, Srebrenik, Teočak, Tuzla i Živinice).

Nalaze se na 148 nekropola, na kojima je evidentirano 818 loših stećaka, što predstavlja 58,93% stećaka kojima se mogao odrediti oblik. Na nekropolama se nalazi i 129 amorfnih stećaka koji su zapravo najviše erodirani od svih stećaka. Dodavanjem amorfnih stećaka, dobija se ukupno 947 najmanje očuvanih stećaka, što je 62,42% od ukupnog broja stećaka.

Tabela 1. Loše očuvani stećci po oblicima u Tuzlanskom kantonu

Oblik stećka	Ploča	Sanduk	Sanduk s postoljem	Sljemenjak	Sljemenjak s postoljem	Stub	Ukupno
Ukupno	49	234	37	231	283	554	1.388
Loši	39	165	22	126	122	344	818
%	79,59	70,51	59,46	54,55	43,11	62,09	

Izvor: Podaci dobijeni terenskim istraživanjem

Prema oblicima (Tabela 1), najmanje su sačuvane ploče (79,59%), sanduci (70,51%), stubovi (62,09%), sanduci s postoljem (59,46%), sljemenjaci (54,55%), i sljemenjaci s postoljem (43,11%). Geografska distribucija 947 loših stećaka, po općinama, općinama/gradovima, naseljima i nekropolama, navedena je u nastavku teksta. U zagradi je napisan broj slabo očuvanih stećaka.

U Banovićima se na 3 lokaliteta nalazi 6 loše očuvanih stećaka: Banovići grad - Barutni magacin (1); Banovići selo - Muslimansko mezarje (2) i Hrvati - Mramorje (6).

Na području Čelića na 11 nekropola zabilježeno je 90 najslabije očuvanih stećaka: Bučje - Bučje (3); Drijenča - Crvena usijela (2); Drijenča - Perivoj (22); Humci - Podumilje (8); Humci - Krušici (4); Lukavica - Lukavičko groblje (24); Nahvioci - Nišan (29); Nahvioci - Nišan 1 (14); Šibošnica - Voćnjak (2); Visori - Selišta (5) i Vražići - Njiva Do (1).

U Doboj Istoku, na 1 nekropoli, ima jedan loš stećak: Klokotnica - Duje (1)

U Gračanici, na 3 nekropole, evidentirano je 7 loših stećaka: Babići - Puževine (muslimansko mezarje) (2); Škahovica - Veresika (2) i Škahovica - Borik (3).

U Gradačcu, na 3 nekropole, ima loših 5 stećaka: Gornje Ledenice - Zelinkići (Ražljevi) (3); Međida -

Greblje (1) i Srnice Gornje - Kosica (1).

Na prostoru Kalesije, na 32 nekropole, zabilježena su 203 loša stećka: Babina Luka - Vinograd (1); Brezik - Stari hrast (1); Bukvari - Mramorje (9); Bulatovci - Mramorje (8); Bulatovci - Stan (9); Donje Hrasno - Mramorje (4); Donje Hrasno - Orašje (10); Donje Hrasno - Brezačevina (1); Dubnica - Pravoslavno groblje (8); Gojčin-Kovači - Voćnjak (avlija Omerović Zijad) (1); Gojčin-Kovači - Mramorje (Barice) (27); Gojčin-Kovači - Bašćica (23); Gojčin-Makalići - Groblje (9); Gornji Rainci (Mešići) - Vrtovi (4); Hamzići - Glavica (1); Ibralići - Mekteb Ibralići (2); Kikači - Malonogometno igralište (1); Kikači - Bašćica (4); Kikači - Parcela Muje Smajića (2); Kikači - Mezarje Kavgara (1); Kikači - Kundakovići (2); Kundakovići - Parcela Avdić Hasana (4); Mahmutovići - Selišta (1); Miljanovci (Živčići) - Glavica (10); Palavre - Pahulja (1); Panduri - Pravoslavno groblje (30); Sarači - Rosulje (3); Seljublje - Carska bašča (3);

Seljublje - Mađarci - Trnjaci (8); Tojšići - O.Š. Tojšići (6); Zelina II – Glavica (33) i Zolje – Donje Pravoslavno groblje (1).

U Kladnju, na 46 nekropola, evidentirana su 244 loše očuvana stećka: Brateljevići - Gornji stan (1); Brateljevići - Vikend naselje (2); Brgule – Toluša (2); Brgule – Zabrdno (Grahovice) (15); Brgule – Brgule (2); Brlošci – Hrastić (Kamenolom) (1); Brlošci - Salmanova luka (6); Brlošci – Hrastić (6); Crijevčići – Crijevčići (1); Crijevčići - Bučije-drum (1); Crijevčići - Jagodnja njiva (1); Dopasci - Ljuto brdo (19); Dopasci - Pravoslavno groblje (10); Gojakovići – Vijenac (11); Gojsalići – Vrta (22); Kladanj - Gradski park (2); Kladanj naselje – Vagani (7); Konjevići – Konjevići (2); Kovačići - Kovačići I (1); Kovačići – Kovačići (2); Mladovo – Mladovo (2); Mladovo – Obrnica (Pravoslavno groblje) (25); Mošulj - Veliko brdo (2); Noćajevići – Djevojka (Jelačići) (11); Noćajevići - Hadžikići (Lazine) (3); Obrćevac – Kucalovići (3); Opašići – Opašići (1); Prijanovići – Grebnice (4); Prijanovići – Pohrdovi (3); Ravne - Mramorja Brda (13); Ravne – Breze (25); Rujići – Trnjaci (1); Starić – Smajlovača (2); Stupari - Stuparski krš (5); Stupari – Mramorje (5); Suljići - Most Suljići (2); Suljići – Mramorje (5); Tarevo – Tarevo (3); Tarevo - Šahbazova dolina (1); Tarevo – Orašak (5); Tuholj - Vranovića lijeha (5); Tuholj - Osica luke (4); Tuholj - Bijeli hrid (11); Tuholj – Osica (1); Tuholj - Javorje planinski dom (4); Tuholj – Prosjek (Olovci) (2); Tuholj – Obrtanja (1) i Vranovići - Svinje brdo (5).

U Lukavcu, na 1 nekropoli ima 1 loše očuvan stećak: Babice Gornje – Mramorje (1).

Na prostoru Sapne, na 7 nekropola evidentirana su 42 loša stećka: Gornja Sapna – Zagrobnice (5); Handelići (Brđaci) – Mramorje (13); Međeđa – Sječa (28); Međeđa – Potkojnic (4); Sapna Centar (1); Zaseok – Mramorje (1) i Zaseok - Zaseok naselje (1).

U Srebreniku, na 2 nekropole se nalaze 2 loše očuvana stećka: Sladna (Murati) - Lučica njiva (1) i Sladna – Sladna (1).

U Teočaku, na 3 nekropole, ima 16 loše očuvanih stećaka: Krstac – Bjelovnice (8); Sniježnica – Gaj (4) i Sniježnica - Muslimansko mezarje (11).

Na području Tuzle, na 12 lokaliteta, zabilježeno je 76 loše očuvanih stećaka: Avdibašići – Terzije (2); Avdibašići – Oštrila (17); Breške - Avlija Lovrić Marka (4); Breške - Katoličko groblje (5); Breške - Avlija Kasima Džafića (4); Breške (Nikolići) - Stare kuće (10); Dokanj - Katoličko groblje (18); Dokanj (Jarići) - Grebnice (Mađarsko groblje) (8); Gornja Lipnica - Katoličko groblje

(9); Gornja Obodnica - Katoličko groblje (4); Mramor - Stari Mramor (1) i Vasići - Pelemaša Brdo (3).

Slika 6. Geografski razmještaj nekropola stećaka: Čelić, Doboj Istok, Gračanica, Gradačac, Lukavac, Srebrenik i Tuzla

Na prostoru Živinica, na 24 nekropole, evidentirano je 125 loših stećaka: Brnjica – Manduše (4); Brnjica – Molitvište (1); Djedino – Djedino (4); Djedino – Veselica (11); Dubrave-raskršće - Rimo i starokatoličko groblje (1); Đurđevik - Školsko dvorište (11); Đurđevik – Dvorište (4); Đurđevik – Brezje (1); Gladojevići – Brdo (4); Gladojevići – Štitovi (5); Gornja Lukavica – Palučak (21); Gračanica – Obljak (1); Gračanica – Zajasik (13); Hadžije – Odorovići (16); Kršići – Vrhovi (13); Nevrenča (Đurđevik) – Gradina (2); Podgajevi – Mramorje (6); Podgajevi – Kotornica (1); Podgajevi (Mujanovići) – Mekota (2); Repuh –

Mramorje (12); Šarenjak – Hornica (3); Višća - O.Š. Višća (2); Višća – Petarac (1) i Zukići – Mramorje (9).

Dobro očuvani stećci

Dobri stećci pronađeni su u 10 općina Tuzlanskog kantona (Banovići, Čelić, Gračanica, Gradačac, Kalesija, Kladanj, Sapna, Teočak, Tuzla i Živinice), na 126 nekropola. Srednje očuvanih ili dobrih stećaka je ukupno 533 ili 38,4% stećaka kojima se zna oblik.

Tabela 2. *Dobro očuvani stećci po oblicima u Tuzlanskom kantonu*

Oblik stećka	Ploča	Sanduk	Sanduk s postoljem	Sljemenjak	Sljemenjak s postoljem	Stub	Ukupno
Ukupno	49	234	37	231	283	554	1.388
Dobri	10	65	12	92	149	205	533
%	20,41	27,78	32,43	39,83	52,65	37,00	

Izvor: Podaci dobiveni terenskim istraživanjem

Analizirajući „dobre“ stećke prema oblicima (Tabela 2), slična je situacija kao i kod „loših“ stećaka. Najmanje su ponovo sačuvane ploče (20,41%), sanduci (27,78%), sanduci s postoljem (32,43%), stubovi (37,00%), sljemenjaci (39,83%), i sljemenjaci s postoljem (52,65%).

U nastavku teksta navedena je geografska distribucija 533 dobro očuvana stećka, po općinama, općinama/gradovima, naseljima i nekropolama, sa brojem stećaka na nekropoli napisanoj u zagradi.

Na prostoru Banovića, na 2 nekropole, nalaze se 4 dobra stećka: Banovići grad - Barutni magacin (1) i Hrvati - Mramorje (3).

Na području Čelića, na 7 nekropola, zabilježeno je 57 dobrih stećaka: Bučje – Bučje (1); Drijenča – Perivoj (3); Humci - Podumilje (3); Humci – Krušići (4); Lukavica - Lukavičko groblje (1); Nahvioci – Nišan (41) i Visori – Selišta (4).

U Gračanici, na 2 nekropole, imaju 2 dobra stećka: Lukavica – Duje (1) i Malešići - Golaći (Brdo) (1).

U Gradačcu, na 2 nekropole, zabilježena su 2 dobra stećka: Međida Gornja – Osinjak (1) i Srnice Donje - Mađarsko groblje (Kosica) (1).

Na prostoru Kalesije, na 25 lokaliteta, pronađena su 62 dobra stećka: Bukvari – Mramorje (4); Bukvari (Pilavdžije) – Bašča (1); Bulatovci – Mramorje

(3); Bulatovci – Stanovi (4); Donje Hrasno – Mramorje (2); Donje Hrasno – Orašje (2); Dubnica - Pravoslavno groblje (1); Gojčin-Kovači - Voćnjak (avlija Omerović Zijad) (2); Gojčin-Kovači - Mramorje (Barice) (12); Gojčin-Kovači – Baščica (1); Gojčin-Makalići – Groblje (4); Gornje Petrovice – Gaj (1); Gornje Petrovice – Baščica (1); Gornji Rainci (Mešići) – Vrtovi (2); Kikači – Kundakovići (1); Kikači - Njiva Edina Mujanovića (2); Meškovići – Mramorak (2); Miljanovci (Živčići) - Glavica (4); Panduri - Pravoslavno groblje (1); Seljublje - Carska bašča (1); Seljublje - Mađarci – Trnjaci (3); Staro Selo - Krst brdo (1); Tojšići - O.Š. Tojšići (3); Zelina II – Glavica (3) i Zolje – Donje Pravoslavno groblje (1).

U Kladnju, na 48 nekropola, zabilježeno je 205 dobrih stećaka: Brateljevići - Gornji stan (2); Brateljevići - Vikend naselje (1); Brgule – Toluša (2); Brgule – Zabrdno (Grahovice) (22); Brgule – Brgule (1); Brlošci – Hrastić (Kamenolom) (1); Brlošci - Salmanova luka (4); Brlošci – Hrastić (5); Crijevčići – Crijevčići (2); Crijevčići - Bučije-drum (1); Crijevčići - Jagodnja njiva (1); Dopasci - Ljuto brdo (2); Gojakovići – Vijenac (5); Gojsalići – Vrta (19); Kladanj - Gradski park (1); Kladanj naselje – Vagani (4); Kovačići – Kovačići (10); Meškovići – Meškovići (1); Mladovo – Mladovo (1); Mladovo – Obrnica (Pravoslavno groblje) (17); Mošulj - Veliko brdo (6); Noćajevići – Djevojka (Jelačići) (9); Noćajevići - Hadžikići (Lazine) (2); Obrćevac – Kucalovići (1); Opašići – Opašići (1); Prijanovići – Grebnice (4); Prijanovići - Velika njiva (2); Prijanovići – Pohrdovi (2); Prijanovići – Mehtefište (1); Ravne - Mramorja Brda (1); Ravne – Breze (4); Rujići – Trnjaci (3); Starić – Smajlovača (1); Stupari - Stuparski krš (2); Stupari – Mramorje (4); Suljići - Most Suljići (6); Suljići – Mramorje (5); Tarevo – Orašak (4); Tuholj - Vranovića lijeha (1); Tuholj - Baj busija (2); Tuholj - Osica luke (3); Tuholj - Bijeli hrid (10); Tuholj – Osica (3); Tuholj - Javorje planinski dom (14); Tuholj – Prosjek (Olovci) (3); Tuholj – Obrtanja (1); Vranovići - Svinje brdo (7) i Vranovići – Kvarc (1).

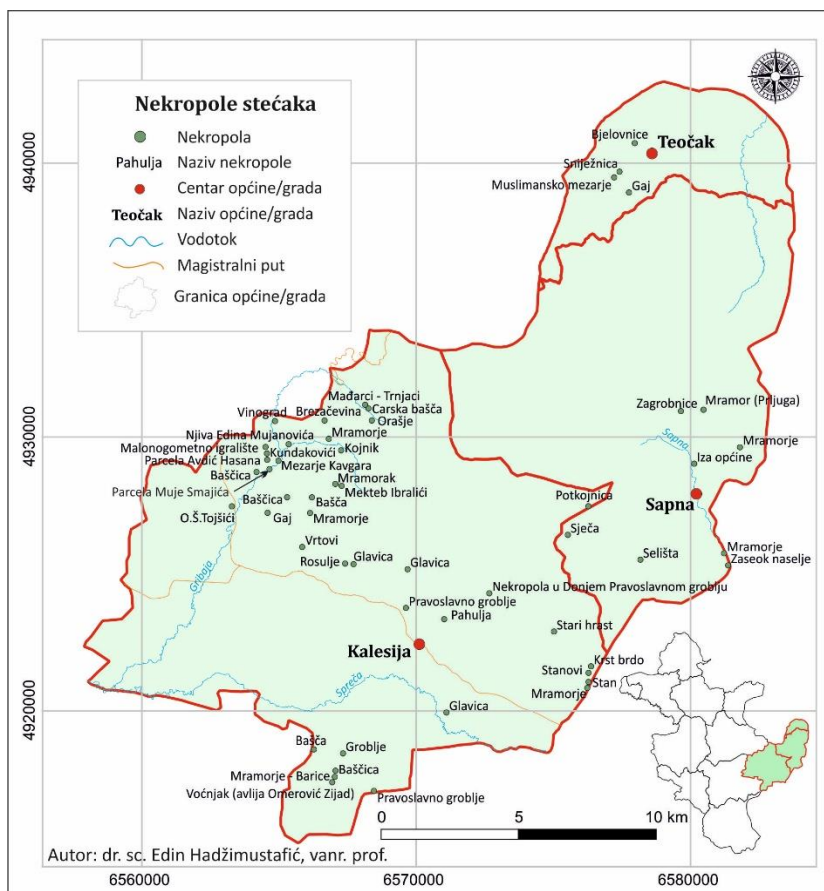
U Sapni je na 4 nekropole pronađeno 38 dobrih stećaka: Gornja Sapna – Zagrobnice (3); Handelići (Brđaci) – Mramorje (11); Međeđa – Sječa (13) i Međeđa – Potkojnica (11).

U Teočaku je na 3 nekropole evidentirano 12 dobrih stećaka: Krstac – Bjelovnice (9); Sniježnica - Muslimansko mezarje (2) i Sniježnica – Sniježnica (1).

Na području Tuzle, na 8 lokacija, pronađeno je 30 dobrih stećaka: Avdibašići – Terzije (1); Avdibašići – Oštrila (7); Breške - O.Š. Breške (1); Breške (Nikolići) - Stare kuće (9); Dokanj - Katoličko groblje (5); Dokanj (Jarići)

- Grebnice (Mađarsko groblje) (5); Gornja Lipnica - Katoličko groblje (1) i Vasići
- Pelemiša Brdo (1).

Na prostoru Živinica, na 25 nekropola, evidentiran je 121 dobar stećak: Bašigovci – Vina (1); Djedino – Glavica (5); Djedino – Veselica (6); Djedino – Hrastik (7); Dubrave-raskršće – Rimo i starokatoličko groblje (1); Džebari – Podkrš (6); Đurđevik – Školsko dvorište (4); Đurđevik – Dvorište (7); Đurđevik – Brezje (2); Đurđevik – Trijebnik (7); Gladojevići – Štitovi (1); Gornja Lukavica – Palučak (4); Gračanica – Zajasik (16); Hadžije – Odorovići (1); Kršići – Vrhovi (10); Kuljan – Njiverice (1); Nevrenča (Đurđevik) – Gradina (3); Podgajevi – Mramorje (7); Podgajevi (Mujanovići) – Mekota (1); Repuh – Bašča (1); Repuh – Mramorje (7); Šarenjak – Hornica (3); Tupkovići – Filipovići (1); Višća – Petarac (3) i Zukići – Mramorje (16).

Slika 7. *Geografski razmještaj nekropola stećaka: Kalesija, Sapna i Teočak*

Vrlo dobro očuvani stećci

Vrlo dobro očuvani stećci zabilježeni su u 6 općina Tuzlanskog kantona (Čelić, Kalesija, Kladanj, Sapna, Tuzla i Živinice), na 16 nekropola. Zabilježen je najmanji broj u ovoj kategoriji, ukupno 37 stećaka različitih oblika, što predstavlja neznatnih 2,66% stećaka.

Tabela 3. *Vrlo dobro očuvani stećci po oblicima u Tuzlanskom kantonu*

Oblik stećka	Ploča	Sanduk	Sanduk s postoljem	Sljemenjak	Sljemenjak s postoljem	Stub	Ukupno
Ukupno	49	234	37	231	283	554	1.388
Vrlo dobri	0	4	3	13	12	5	37
%	0,00	1,71	8,11	5,63	4,24	0,90	

Izvor: Podaci dobiveni terenskim istraživanjem

Procentualno učešće vrlo dobrih stećaka po oblicima, izgleda ovako: nema ploča, stubovi su na drugom mjestu (0,90%), sanduci (1,71%), sljemenjaci s postoljem (4,24%), sljemenjaci (5,63%), i najočuvaniji su sanduci s postoljem (8,11%).

Geografska distribucija 37 vrlo dobro očuvanih stećaka, po općinama, općinama/gradovima, naseljima i nekropolama, sa brojem stećaka na nekropoli, slijedi u nastavku teksta.

U općini Čelić, na jednoj nekropoli, vrlo dobro očuvan je jedan stećak: Nahvioci – Nišan (1).

Na prostoru Kalesije, također na jednoj nekropoli, očuvano je sedam stećaka: Bulatovci – Mramorje (7).

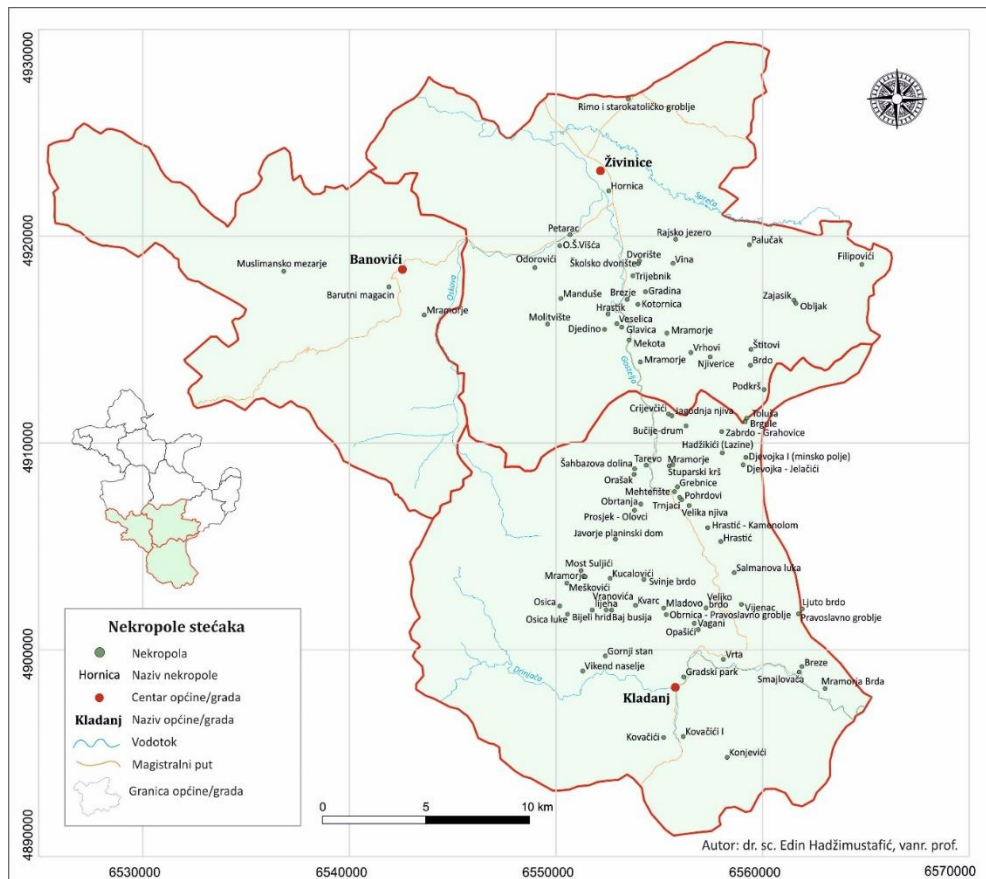
U Kladnju je na dvije nekropole, evidentirano sedam stećaka: Gojsalići – Vrta (5) i Mladovo – Obrnica (Pravoslavno groblje) (2).

U općini Sapna, na 4 nekropole zabilježeno je 8 vrlo dobro očuvanih stećaka: Gaj - Mramor (Prljuga) (1); Handelići (Brđaci) – Mramorje (1); Međeđa – Sječa (5) i Međeđa – Potkojnic (1).

U Tuzli su na dvije nekropole vrlo dobro očuvana 2 stećka: Dokanj (Jarići) - Grebnice (Mađarsko groblje) (1) i Vasići - Pelemiša Brdo (1).

Na području Živinica, na 6 nekropola, vrlo dobro je sačuvano 12 stećaka: Djedino – Glavica (1); Djedino – Veselica (1); Đurđevik – Trijebnik (4);

Gračanica – Zajasik (2); Podgajevi (Mujanovići) – Mekota (1) i Višća – Petarac (3).

Slika 8. Geografski razmještaj nekropola stećaka: Banovići, Kladanj, Živinice

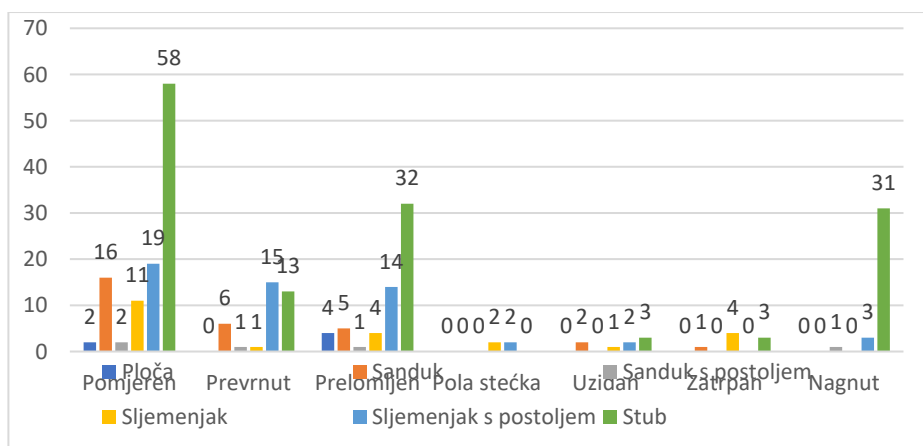
Stećci oštećeni na „neprirodan“ način

Pored oštećenja stećaka prirodnim putem, stećci su izloženi i mjestimičnim intervencijama čovjeka. Stećci su misteriozni, i privlače pažnju ljudi, pa su pomjerani, prevrtani, razbijani, jer se smatralo da u sebi ili ispod sebe kriju određene dragocjenosti. Proširivanjem naselja, urbanizacijom prostora, izgradnjom objekata, puteva, pomicanjima su, skroz uklanjani i sl. (Slika 9.).

Slika 9. Nekropola "Golači" - Malešići - ("uzidan" i dislociran sljemenjak)

Iz tog razloga je u ovom radu uvrštena i kategorizacija oštećenja stećaka na neprirodan način: pomjeren, prevrnut, prelomljen, pola stećka, uzidan, zatrpan. Na kraju je dodan kriterij nagnutosti stećaka, jer su oni u stanju gdje se prvo može očekivati da dođe do njihovog oštećenja. U ovim kategorijama se nalazi ukupno 259 ili 18,65% stećaka, koji su također razvrstani po oblicima. Najviše je pomjerenih stećaka sa prvobitne lokacije, ukupno 108 primjeraka, prelomljenih je 60, prevrnutih 36. Četiri su pronađena fragmenta u vidu pola stećka, uzidano je njih osam a isti je broj i zatrpanih. Nagnuto je 35 stećaka, gdje dominiraju stubovi (Slika 10.).

Slika 10. Kategorije oštećenja stećaka na neprirodan način (Izvor: podaci dobiveni terenskim istraživanjem)

Na zaštiti stećaka od daljeg propadanja na području Tuzlanskog kantona nije urađeno puno. Značajno je istaknuti da su sprovedene aktivnosti na valorizaciji i zaštiti nekropole u Sniježnici kod Teočaka.¹³

ZAKLJUČAK

Dobijeni rezultati pokazuju da su stećci slabo očuvani i da su dosta oštećeni i erodirani. Analizirano je stanje očuvanosti 1.517 stećaka, od kojih je za 1.388 utvrđen oblik, a 129 je amorfnih stećaka, na 177 nekropola. Najslabije očuvanih ili loših stećaka je najviše. Ima ih 818, na 148 nekropola, što predstavlja 58,93% stećaka. Sa 129 amorfnih stećaka, ukupno je 947 najmanje očuvanih stećaka, što je 62,42% od ukupnog broja stećaka. Srednje očuvanih stećaka je ukupno 533 ili 38,4% stećaka kojima se zna oblik, razmještenih na 126 nekropola. Zanimljivo je da u ove dvije kategorije, očuvanost stećaka po oblicima se skoro u potpunosti poklapa sa naučnom tezom da su najstariji stećci ploče, pa ih redom slijede sanduci, sanduci s postoljem, sljemenjaci, sljemenjaci s postoljem, i najmlađi su stubovi. Samo 37 stećaka različitih oblika je najbolje ili vrlo dobro očuvano.

Također je obrađeno i oštećenje stećaka na neprirodan način: pomjeren, prevrnut, prelomljen, pola stećka, uzidan, zatrpan. U ovim kategorijama se nalazi ukupno 259 ili 18,65% stećaka, koji su također razvrstani po oblicima. Oštećenja stećaka djelovanjem čovjeka, nije karakteristično za određeno područje, već se takvi primjerci mogu pronaći širom Tuzlanskog kantona.

Rezultati analize treba da posluže naučnicima koji istražuju stećke, amaterima koji žele da se bolje upoznaju sa stećcima, široj javnosti zainteresovanoj za ovaj unikatni bosanskohercegovački fenomen.

Ustanove koje se bave zaštitom kulturno-historijskog naslijeđa, mogu koristiti rezultate ovog istraživanja da lakše lociraju najurgentnije lokalitete i da nakon toga, eventualno primjene mjere njihove zaštite od daljeg propadanja.

¹³ Smajlović, M., Hajdarbegović, M. (2021): Nekropole stećaka u Sniježnici kod Teočaka. Istraživanje, valorizacija i zaštita. Baština sjeveroistočne Bosne, broj 13, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 151-164. <https://doi.org/10.55258/2232-7665.2021.13.151>

SUMMARY

The obtained results show that stecak tombstones are poorly preserved and significantly damaged and eroded. The state of preservation of 1,517 stecak tombstones was analyzed, of which 1,388 had a determined form, while 129 were amorphous stecak tombstones, across 177 necropolises. The largest number belongs to poorly preserved stecak tombstones. There are 818 such examples at 148 necropolises, representing 58.93% of all stecak tombstones. Including the 129 amorphous stecak tombstones, a total of 947 represent the least preserved category, which accounts for 62.42% of the total number. Moderately preserved stecak tombstones amount to 533, or 38.4% of those with a known form, distributed across 126 necropolises. It is noteworthy that within these two categories, the preservation of stecak tombstones by form almost entirely corresponds with the scholarly thesis that the oldest stecak tombstones are slabs, followed by chests, chests with pedestals, gabled tombstones, gabled tombstones with pedestals, while the youngest are pillars. Only 37 stecak tombstones of various forms are classified as best or very well preserved.

The study also examined damage to stecak tombstones caused by human activity, including displacement, overturning, breakage, partial destruction, incorporation into structures, and burial. A total of 259 stecak tombstones, or 18.65%, fall into these categories, and they were also classified by form. Such human-induced damage is not characteristic of a specific area, as these examples can be found throughout Tuzla Canton.

The results of this analysis are intended to serve researchers studying stecak tombstones, amateurs seeking to better understand them, as well as the wider public interested in this unique Bosnian and Herzegovinian phenomenon.

Institutions responsible for the protection of cultural and historical heritage may use the results of this research to more easily identify the most urgent sites and, subsequently, to apply appropriate measures for their protection against further deterioration.

IZVORI I LITERATURA

1. Bešliagić, Š. (1971): *Stećci, kataloško-topografski pregled*. "Veselin Masleša", Sarajevo, 43.
2. Bešliagić, Š. (1982): *Stećci – kultura i umjetnost*. IRO „Veselin Masleša“, OO Izdavačka djelatnost Sarajevo, 67;
3. Google Earth
<https://earth.google.com/web/@44.62861218,18.21418266,680.59023925a,199714.48937986d,35y,1.66725738h,0t,0r/data=CgRCAggBMikKJwolCiExNE1SQ0t4SmFZTC1jMnhSNG81ck5ZUHE4Vlk4UThXajEgAToDCgEwQgIIAEoICNTEyIQHEAE?authuser=0>;
4. Grupa autora, (1988): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo. (Banovići, Živinice, Zvornik, Ugljevik, Lopare, - regija 6, Kalesija, Tuzla, Lukavac, Srebrenik - regija 7, Doboj - regija 4, Gradačac - regija 5);
5. Hadžimustafić, E. (2015): *Analiza horizontalne i vertikalne disperzije nekropola stećaka na prostoru Tuzlanskog kantona*. Doktorska disertacija, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Tuzli;
6. Hadžimustafić, E. (2024): *Diferencijacija stećaka po oblicima na području Tuzlanskog kantona*. Baština sjeveroistočne Bosne, broj 16, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 187-212. <https://doi.org/10.55258/issn.2232-7665.2024.187>;
7. Hadžimustafić, E., Mešanović, D., Jašarević, H. (2023): *Distribution of Medieval Necropolises and Tombstones in the Bosnia River Basin*. In: Ademović, N., Kevrić, J., Akšamija, Z. (eds) *Advanced Technologies, Systems, and Applications VIII*. IAT 2023. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 644. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-43056-5_14;
8. Hadžimustafić, E. i Smajić, S. (2016): *Geografska orijentacija stećaka na području Tuzlanskog kantona*. Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 17. – 19. 11. 2016. godine. 230-240;
9. Hatunić, D., Hadžimustafić, E., Suljić, A., Kovačević, M. (2013): *Fizičko-geografske karakteristike Tuzlanskog kantona - prilog proučavanju zavičajne geografije*. Zbornik radova Prirodno-matematičkog fakulteta

- Univerziteta u Tuzli. Svezak Geografija, Godina VIII-IX, Broj 8-9., Tuzla, 2013., str. 61-78;
10. Open Street Map - <https://www.openstreetmap.org/#map=11/44.4823/18.4447>;
 11. Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Sarajevo 2019;
 12. Smajlović, M., Hajdarbegović, M. (2021): Nekropole stećaka u Sniježnici kod Teočaka. Istraživanje, valorizacija i zaštita. Baština sjeveroistočne Bosne, broj 13, Časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 151-164. <https://doi.org/10.55258/2232-7665.2021.13.151>